

1.

Ο εγγενής αυταρχισμός του καπιταλισμού

Ο σύγχρονος καπιταλισμός φαίνεται πως λειτουργεί με αυτό που στη χαρτοπαιξία αποκαλείται διπλή μπλόφα. Σε πάρα πολλούς τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, παρουσιάζει ένα ακραιφνώς φασιστικό πρόσωπο. Ο περισσότερος κόσμος, ακόμα και στην Αριστερά, σκέφτεται: «Μα δεν μπορεί ο καπιταλισμός όντως να ταυτίζεται με τον φασισμό». Κι όμως, ταυτίζεται. Φιλοδοξία του βιβλίου αυτού είναι να συμβάλει στην προσπάθεια να χαλάσουμε τη διπλή μπλόφα του σύγχρονου καπιταλισμού.

Ας αρχίσουμε με μια παραλλαγή της γνωστής ρήσης του Νίκου Πουλαντζά: Ο καπιταλισμός είναι αυταρχικός ή δεν είναι καπιταλισμός.¹

Η παραπάνω διατύπωση, που μπορεί στις αποπροσανατολισμένες μέρες μας να φαίνεται υπερβολικά προκλητική, δεν λέει και τίποτα το φοβερά καινούργιο. Ήδη ο Marx και ο Engels το 1848, στο ιδρυτικό κείμενο της μαρξιστικής ιδεολογίας αλλά και της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας, είχαν πει:

Οι μάζες των εργατών [...] [ό]χι μόνον είναι δούλοι της αστικής τάξης, του αστικού κράτους, αλλά ακόμα

1. Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, μτφρ. Γιάννης Κρητικός, Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 378-379: «[Ο] σοσιαλισμός θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα είναι σοσιαλισμός».

υποδουλώνονται καθημερινά και κάθε στιγμή από τη μηχανή, από τον επόπτη και προπαντός απ' τον κάθε αστό εργοστασιάρχη. Και αυτός ο δεσποτισμός είναι τόσο πιο μικροπρεπής, μισπτός και εξοργιστικός, όσο πιο ανοιχτά διακηρύσσει ως σκοπό του το κέρδος.²

Στο αποκαλυπτικότερο αυτό απόσπασμα παρατηρούμε τον εντοπισμό κάποιων θεμελιωδών χαρακτηριστικών του καπιταλισμού *εν γενεί*, τα οποία ήταν ήδη εμφανή την εποχή που γράφτηκε το *Κομμουνιστικό μανιφέστο*, αλλά που στη σύγχρονη εποχή έχουν καταστεί ακόμα εμφανέστερα.

Πρώτον, συνταύτιση του αστικού κράτους, δηλαδή του κράτους της καπιταλιστικής κοινωνίας, με την ασική τάξη, δηλαδή με την τάξη των καπιταλιστών. Ο Marx και ο Engels τότε ακόμη δεν είχαν αναπτύξει το θεωρητικό σχήμα βάσης-εποικοδομήματος. Η αδιάρρηκτη ενότητα κράτους και καπιταλιστικής εκμετάλλευσης προκύπτει εδώ κατά τρόπο συγκεκριμένο: Ο εργάτης είναι εξαναγκασμένος από τον κρατικό θεσμό να αποδέχεται τη σχέση εκμετάλλευσης – δηλαδή την εργασιακή σχέση με τους όρους που έχει θέσει ο καπιταλιστής. Το κράτος παρέχει τη δυνατότητα στον καπιταλιστή να τον απολύσει αν δεν τηρεί τους όρους του.

Δεύτερον, άμεση πολιτικοποίηση των ίδιων των εργασιακών σχέσεων. Ο εργάτης είναι υποχρεωμένος να υφίσταται καθημερινά τη σχέση υποδούλωσης μέσα στο ίδιο το εργοστάσιο, από τον καπιταλιστή, τους προϊσταμένους του και τις μηχανές. Οι σχέσεις υποδούλωσης και πάλι είναι συγκεκριμένες. Από τον καπιταλιστή, επειδή γι' αυτόν δουλεύει. Από τον επόπτη-προϊστάμενο, επειδή εκείνος τον ελέγχει αν δουλεύει όπως πρέπει. Και από τα μηχανήματα, διότι η δουλειά του συνίσταται αναγκαστικά στον χειρισμό τους.

Και τρίτον, κάτι που είναι ιδιαίτερα εμφανές στην εποχή

2. Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς, *Το μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφρ. Γιώργος Κόττης, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 55-56.

του νεοφιλελευθερισμού: Ολόκληρη αυτή η σχέση εκμετάλλευσης/υποδούλωσης, αυτός ο «δεσποτισμός», καταξιώνεται ηθικά από τον άμεσα δεδηλωμένο στόχο του καπιταλιστή, που είναι το κέρδος. Στο όνομα του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας (των μέσων παραγωγής), ο καπιταλιστής «ασκεί το δικαίωμά του» να βγάζει κέρδος από την επιχείρησή του, που σημαίνει να εκμεταλλεύεται τον εργάτη.

Δεν θα ήταν αυθαίρετο να θεωρήσουμε ότι σε αυτό το μικρό απόσπασμα όπου περιγράφεται η καπιταλιστική σχέση εκμετάλλευσης έχουμε μια πρώτη θεωρητική επεξήγηση των τριών επιπέδων του κοινωνικού σχηματισμού:

- Πολιτικό επίπεδο: Κράτος και κρατική καταπίεση.
- Οικονομικό επίπεδο: Εργασιακή σχέση ή σχέση παραγωγής.
- Ιδεολογικό επίπεδο: Ηθική καταξίωση της σχέσης εκμετάλλευσης.

Θα έπρεπε επί πλέον να σημειώσουμε ότι εδώ η πολιτική με την ευρεία έννοια είναι παρούσα και στα τρία επίπεδα. Στο πολιτικό (με τη στενή έννοια) επίπεδο, στο επίπεδο του κράτους, ο Marx και ο Engels χρησιμοποιούν τον όρο «δούλοι» (της αστικής τάξης και του αστικού κράτους). Στο οικονομικό, στο επίπεδο της παραγωγής, μιλάνε για «υποδούλωση» (από τη μηχανή, τον επόπτη και τον εργοστασιάρχη). Και στο ιδεολογικό, ο όρος είναι «δεσποτισμός». Πρόκειται για τις τρεις βασικές εκφάνσεις του καπιταλιστικού αυταρχισμού: κρατικός, οικονομικός και ιδεολογικός αυταρχισμός. Ο Marx και ο Engels, ιδρύοντας τη θεωρία του ιστορικού υλισμού και ταυτόχρονα τη ριζοσπαστική αριστερή, δηλαδή αντικαπιταλιστική ιδεολογία, ασκούν κριτική στον καπιταλισμό από τη σκοπιά της πιο ριζοσπαστικής εκδοχής της πολιτικής φιλοσοφίας του Διαφωτισμού. Και αυτή είναι η λογική που διατρέχει ολόκληρο το *Κομμουνιστικό μανιφέστο*. Χωρίς αυτό να αναιρεί καθόλου τη σπουδαιότητα του πολιτικοοικονομικού έργου του Marx

και ιδίως του *Κεφαλαίου*, θα πρέπει να σημειώσουμε πως συχνά παραβλέπεται το γεγονός ότι η στάση των ιδρυτών της μαρξιστικής θεωρίας απέναντι στον καπιταλισμό είναι βαθύτατα πολιτική. Δεν αναλύουν τον καπιταλισμό ως ακόμα ένα οικονομικό σύστημα θεωρητικοποιώντας κατόπιν το πολιτικό και ιδεολογικό «εποικοδόμημα» που το αναπαράγει.

Σε αυτό το μικρό απόσπασμα, όπως και σε άλλα σημεία του *Μανιφέστου*, είναι σαφές ότι αντιμετωπίζουν τον καπιταλισμό ως ένα *σύστημα αυταρχικής εξουσίας*. Το οποίο είναι βέβαια πρώτιστα οικονομικό, δεδομένου ότι στηρίζεται στην επαναστατική μετατροπή των μέσων παραγωγής που επήλθε με τη Βιομηχανική Επανάσταση, αλλά επεκτείνει και στηρίζει άμεσα τον αυταρχισμό του και στα άλλα δύο επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού κατά τρόπο συγκεκριμένο. Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία *επιβάλλει βίαια* τη θεμελιώδη κοινωνική ανισότητα που προκύπτει απ' την κατοχή των μέσων παραγωγής από λίγους ιδιώτες. Η κυρίαρχη ιδεολογία του κέρδους, που είναι εγγενής στην ίδια την καπιταλιστική σχέση εκμετάλλευσης, *καθιστά και ηθικά/υποκειμενικά αποδεκτή* την εν λόγω ανισότητα. Αυτό σημαίνει ότι ο ίδιος ο καπιταλισμός ως αυταρχικό σύστημα εξουσίας *ενυπάρχει ήδη εξ αρχής στο πολιτικό και στο ιδεολογικό επίπεδο* – δεν έρχονται αυτά τα δύο επίπεδα κατόπιν εορτής για να τον αναπαραγάγουν. *Δεν θα υπήρχε καπιταλισμός χωρίς την κρατική/θεσμική εξασφάλιση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και χωρίς την ηθική αποδεκτότητα του ιδιωτικού κέρδους ως υπέρτατης αξίας.*

Η σχέση αυτονομίας μεταξύ των επιπέδων συνίσταται στο ότι προφανώς υπάρχουν τομείς των κρατικών θεσμών και της ιδεολογίας που δεν σχετίζονται άμεσα με τον καπιταλισμό. Και πάλι όμως εκεί η σχέση είναι ιστορικά συγκεκριμένη. Ανάλογα με την ιστορική περίοδο και τις εκάστοτε κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, τούτοι οι μη εγγενώς καπιταλιστικοί τομείς του κράτους και της ιδεολογίας άλλοτε ενίσχυαν και

άλλοτε περιόριζαν τον καπιταλιστικό αυταρχισμό. Ποτέ όμως δεν αναιρούσαν ούτε στο ελάχιστο τον εγγενώς αυταρχικό πυρήνα του κρατικού θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, της οικονομικής σχέσης καπιταλιστή/εργαζομένου και της ιδεολογικής καταξίωσης του κέρδους.

Σε προηγούμενο βιβλίο μου έχω παρουσιάσει αναλυτικά την άποψή μου ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι απλώς μια σύγχρονη παραλλαγή του καπιταλισμού αλλά η πιο γνήσια εκδοχή του.³ Ιστορικά, δεν είναι τυχαίο ότι ο νεοφιλελευθερισμός έχει συνδυαστεί με τα πιο ανελεύθερα καθεστώτα της παγκόσμιας μεταπολεμικής ιστορίας του καπιταλισμού. Το πρώτο νεοφιλελεύθερο «πείραμα» έλαβε χώρα στη Χιλή του Πινοσέτ, και δεν θα ήταν καθόλου αυθαίρετο να επισημάνουμε ότι επί Θάτσερ στη Βρετανία και επί Ρέιγκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες άρχισε η μεγάλη αυταρχική στροφή των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών. Σχηματικά, η θέση μου για την (όποια) θετική σχέση του καπιταλισμού με τη δημοκρατία είναι ότι επρόκειτο για μια μάλλον εξαιρετική κατάσταση, που διαμορφώθηκε εντός μιας συνθήκης όπου ο καπιταλισμός χρειάστηκε γύρω στους δύο αιώνες μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση για να επικρατήσει πλήρως.

Κατά τον 19ο αιώνα, η θετική σχέση του καπιταλισμού με τη δημοκρατία συνίστατο στο ότι ο καπιταλισμός δεν είχε ξεκαθαρίσει πλήρως τους λογαριασμούς του με την απολυταρχία, και γι' αυτό χρειαζόταν τη συμπάρασταση και τη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στον αγώνα του για την οριστική κατάργηση της απολυταρχίας. Ήταν η εποχή που στο ιδεολογικό επίπεδο ο οικονομικός και ο πολιτικός φιλελευθερισμός συνυπήρχαν αγαστά ακόμη. Και στο πολιτικό επίπεδο, δηλαδή στο κράτος, αυτό αντιστοιχούσε στο γεγονός ότι η κατοχύρωση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής αναγκαζόταν να συνυπάρ-

3. Κύρκος Δοξιάδης, *Νεοφιλελευθερισμός και νεοτερική εξουσία: Καπιταλισμός, βιοπολιτική, ακροδεξιά*, νήσος, Αθήνα 2021, σ. 62-65.

χει με την κατοχύρωση των στοιχειωδών δικαιωμάτων των πολιτών εν γένει, συμπεριλαμβανομένων των λαϊκών τάξεων.

Κατά τον 20ό αιώνα, ή για την ακρίβεια κατά τον «σύντομο 20ό αιώνα» της «εποχής των άκρων» σύμφωνα με τον Eric Hobsbawm,⁴ από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1914 μέχρι τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991, υπήρχε το γνωστό «αντίπαλο δέος» του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Το 1917 έγινε η Ρωσική Επανάσταση, και το 1945 άρχισε να υπάρχει το σοβιετικό μπλοκ των «λαϊκών δημοκρατιών» της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά είναι αλήθεια ότι οι συνθήκες που οδήγησαν σε αυτά ήταν εκείνες του Α΄ και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αντίστοιχα. Ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» μπορεί ο ίδιος να μην υπήρξε ποτέ του δημοκρατικός, αλλά ως «αντίπαλο δέος» (μία από τις «πονηριές της Ιστορίας») ωθούσε τις καπιταλιστικές χώρες να είναι δημοκρατικές προκειμένου να πείθουν τον κόσμο για την ανωτερότητά τους.

Παράλληλα όμως, τούτη η δημοκρατία, για να καθιστά επαρκώς αρεστό τον καπιταλισμό, έπρεπε να έχει και κοινωνικό περιεχόμενο. Εξ ου και η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους. Και πάλι η κύρια ώθηση ήταν το «αντίπαλο δέος». Και πριν από την εγκαθίδρυση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», υπήρχε το «αντίπαλο δέος» στο εσωτερικό των καπιταλιστικών χωρών. Στα τέλη του 19ου αιώνα, ο Μπίσμαρκ καθιέρωσε το πρώτο κοινωνικό κράτος υπό τον φόβο της επιρροής του (αντικαπιταλιστικού τότε) Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Και η «χρυσή εποχή» του δυτικοευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους ήταν βέβαια οι πρώτες δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι τεράστιες πληγές που είχαν ανοίξει στο κοινωνικό σώμα απειλούσαν επικίνδυνα την κοινωνική συνοχή των καπιταλιστικών χωρών και έπρεπε επειγόντως να επουλωθούν.

4. Eric Hobsbawm, *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991*, Abacus, Λονδίνο 1995.

Ο φασισμός ως η επιστροφή της απολυταρχίας στη νεοτερικότητα

Όλες αυτές οι παραχωρήσεις από μέρους του καπιταλισμού δεν θα πρέπει να ιδωθούν ως ένα σατανικό επιτελικό σχέδιο που κατέστρωσαν συνειδητά οι καπιταλιστές προκειμένου να έχουν τις λαϊκές τάξεις με το μέρος τους. Ορθότερο θα ήταν να ιδωθούν ως αποτέλεσμα συσχετισμών κοινωνικοπολιτικής ισχύος, στους οποίους οι λαϊκές τάξεις, είτε ως παραγωγικές δυνάμεις είτε διά μέσου των όποιων φορέων που εν μέρει τουλάχιστον εκπροσωπούσαν γνήσια τα συμφέροντά τους, συμμετείχαν ασκώντας πίεση για τις εν λόγω παραχωρήσεις. Οι δημοκρατικοί θεσμοί και το κοινωνικό κράτος δεν ήταν απλώς «εργαλεία» άσκησης εξουσίας από μέρους της τάξης των καπιταλιστών και των πολιτικών τους εκπροσώπων, αλλά ταυτόχρονα πεδίο και αποτέλεσμα των ταξικών αγώνων. Υπ' αυτή την έννοια, δεν θα ήταν αυθαίρετο να υποστηρίξουμε ότι, μέχρι τη δεκαετία του 1980, ο καπιταλισμός *περιοριζόταν* – όχι μόνο γεωπολιτικά, από τις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», αλλά και στο εσωτερικό των καπιταλιστικών χωρών, από την υπαρκτή, και σ' έναν βαθμό ανεξέλεγκτη, κοινωνικοπολιτική δυναμική.

Στις μελέτες που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο των κοι-

νωνικών επιστημών αλλά και στον δημόσιο πολιτικό λόγο των τελευταίων δεκαετιών έχει δοθεί υπερβολικά μεγάλη έμφαση στην περιβόητη «παγκοσμιοποίηση» που επήλθε μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού» – συχνά χωρίς να αποσαφηνίζεται επαρκώς ότι πρόκειται για την παγκοσμιοποίηση του *καπιταλισμού* και με τρόπο που παραμελεί κάτι που είναι πιο σημαντικό: ότι πλέον ο καπιταλισμός είναι *ασύδοτος*. Που σημαίνει ότι η πολλαπλή και βαθιά περιφρόνησή του για τους δημοκρατικούς θεσμούς καθίσταται ολοένα και εμφανέστερη, αποκαλύπτοντας πολλαχώς τον εγγενώς αυταρχικό του χαρακτήρα ως συστήματος εξουσίας.

Είπαμε πιο πάνω ότι η θετική σχέση του καπιταλισμού με τη δημοκρατία κατά τον 19ο αιώνα συνίστατο στο ότι δεν είχε ξεκαθαρίσει ακόμη τους λογαριασμούς του με την απολυταρχία και γι' αυτό ήθελε τις λαϊκές τάξεις με το μέρος του. Αυτό δεν σημαίνει ότι τον 20ό αιώνα η απολυταρχία έπαψε εντελώς να υπάρχει. Παρέμειναν πρώτα απ' όλα κάποια θεσμικά κατάλοιπα, με τη συνεχιζόμενη ύπαρξη του θεσμού της βασιλείας σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Είναι αλήθεια ότι σε αυτές τις περιπτώσεις η ισχύς των βασιλιάδων περιοριζόταν δραστικά από τους δημοκρατικούς θεσμούς και κατά τούτο διακρινόταν ριζικά από την απολυταρχία – αν και όχι πάντα: ας φέρουμε κατά νου τον ρόλο του Παλατιού στην Ελλάδα του μετεμφυλιακού αντικομμουνιστικού κράτους για παράδειγμα.

Ασύγκριτα σημαντικότερη όμως είναι η *πλήρης επανάκαμψη* της απολυταρχίας κατά τον 20ό αιώνα, με τη μορφή ενός φαινομένου που δεν έχουμε μάθει να το συνδέουμε με την απολυταρχία, ενώ θα έπρεπε: Με τη μορφή του φασισμού και του ναζισμού. Λέει ο Foucault για τον ναζισμό:

Οι δυο μηχανισμοί, ο κλασικός, αρχαϊκός μηχανισμός που παρείχε στο κράτος το δικαίωμα ζωής και θανάτου επί των πολιτών, και ο νέος μηχανισμός που οργανώνεται

με άξονα την πειθαρχία, τη ρύθμιση, εν ολίγοις ο νέος μηχανισμός της βιοεξουσίας, ταυτίζονται απολύτως.¹

Ο φασισμός (και ο ναζισμός) είναι η απολυταρχία όπως αυτή προκύπτει στη νεοτερική κοινωνία και συνεπώς στις νεοτερικές συνθήκες άσκησης εξουσίας. Άσκηση εξουσίας επί της ζωής, στο ατομικό επίπεδο –πειθάρχηση, εκμετάλλευση των σωματικών δυνατοτήτων των ατόμων– και στο επίπεδο του πληθυσμού – ρυθμιστικοί έλεγχοι συνθηκών διαβίωσης και εργασίας. Και ταυτόχρονα, απόλυτο δικαίωμα θανάτωσης των ίδιων αυτών ατόμων και πληθυσμών από τον ηγεμόνα, που διαχέεται στο σύνολο των υπηκόων του παράλληλα με την άσκηση της βιοεξουσίας. Η μεγάλη διαφορά με την προνεοτερική απολυταρχία είναι ακριβώς η ύπαρξη του φασισμού στις νεοτερικές ιστορικές συνθήκες. Που δεν αφορούν όμως μόνο τη συνύπαρξή του με τη βιοεξουσία αλλά, πρώτα απ’ όλα, και με τον ίδιο τον καπιταλισμό. Ο φασισμός δεν είναι η απολυταρχία που επανέρχεται κατά τον 20ό αιώνα για να πάρει την εκδίκησή της από τον καπιταλισμό που σταδιακά την εκτόπισε, αλλά η απολυταρχία που επανέρχεται στη νεοτερικότητα για να εκδικηθεί την ίδια τη νεοτερικότητα που αρχικά την ανέτρεψε με την ιδρυτική της πράξη. Ο φασισμός είναι η επιστροφή της απολυταρχίας που στοχεύει να καταργήσει τη Γαλλική Επανάσταση (ο Γκέμπελς ήθελε «να σβήσει το 1789 από την ιστορία»²). Και κατά τούτο ο μεγάλος του σύμμαχος ήταν εξ αρχής ο ίδιος ο καπιταλισμός.

Μάλλον η πιο θεμελιώδης σύνδεση καπιταλισμού και φασισμού συνίσταται στην κοινή τους απέχθεια για τον Διαφωτισμό και στην κύρια πολιτική του έκφραση, που ήταν η Γαλλική Επανάσταση. Απέχθεια που στην περίπτωση του καπιταλισμού

1. Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 320.

2. «How Important Was the French Revolution?», *History Today* 75(8), Αύγουστος 2025, διαθέσιμο στο historytoday.com.

αποκρύπτεται σε δύο επίπεδα, ένα μάλλον επιφανειακό και ένα βαθύτερο.

Στο πιο επιφανειακό επίπεδο, έχουμε να κάνουμε με τη θετική σχέση καπιταλισμού και φιλελευθερισμού, η οποία ωστόσο τελικά αποκαλύπτεται, ιδίως στις μέρες μας, ότι περιορίζεται μόνο στον φιλελευθερισμό της «ελεύθερης αγοράς» – δηλαδή στο ότι ο καπιταλισμός ταυτίζει την ελευθερία με τον εαυτό του.

Στο βαθύτερο επίπεδο, η απόκρυψη συνίσταται στο ότι ο καπιταλισμός όντως ταυτίζεται με μια ιδιαίτερα σημαντική πλευρά του Διαφωτισμού, που είναι η επιστημονική ορθολογικότητα. Δεν θα κυριαρχούσε ο καπιταλισμός χωρίς τη Βιομηχανική Επανάσταση, ήτοι χωρίς την τεχνολογία, δηλαδή χωρίς την πρακτική εφαρμογή των φυσικών επιστημών. Αλλά πρόκειται για μια πλευρά που αν αποσυνδεθεί από την άλλη, την πλευρά των οικουμενικών αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης, απογυμνώνεται και από κάθε ουσιαστικό περιεχόμενο που σχετίζεται με τον Διαφωτισμό.

Όπως περιγράφεται λεπτομερέστερα και στο προηγούμενο βιβλίο μου,³ η επιστημονική ορθολογικότητα στο πλαίσιο του Διαφωτισμού τίθεται στην υπηρεσία των οικουμενικών αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης, και υπ' αυτή την έννοια ο μαρξισμός είναι βαθύτατα υπέρ του Διαφωτισμού: Διότι προεκτείνει την επιστημονική ορθολογικότητα στο πεδίο της ιστορίας προκειμένου ακριβώς να καταδείξει ότι στην καπιταλιστική νεοτερικότητα επικρατούν συνθήκες ανελευθερίας, ανισότητας και έλλειψης αλληλεγγύης.

Αν η επιστημονική ορθολογικότητα αποβαίνει εις βάρος των οικουμενικών αξιών, λειτουργεί εναντίον του Διαφωτισμού. Ολόκληρο το σύμπλεγμα των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης, η ίδια η απόσπαση υπεραξίας, συνίσταται στην

3. Κύρκος Δοξιάδης, *Φαντάσματα του (αντι)κομμουνισμού: Πολιτική και ιδεολογία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Τόπος, Αθήνα 2024, σ. 142-143.

ανάπτυξη και την αξιοποίηση της τεχνολογίας εις βάρος των εργαζομένων και προς όφελος των καπιταλιστών. Όσο πιο αναπτυγμένη είναι η τεχνολογία, τόσο μεγαλύτερη είναι η υπεραξία που αποσπά ο καπιταλιστής.

Αλλά η εκμετάλλευση των εργαζομένων δεν περιορίζεται στην αξιοποίηση μόνο των φυσικών επιστημών και των εφαρμογών τους στην παραγωγή μηχανημάτων. Αναλύοντας την πειθαρχική εξουσία και τη βιοεξουσία,⁴ ο Foucault χρησιμοποιεί τους όρους «πολιτική τεχνολογία του σώματος», «ανατομοπολιτική του σώματος» και «βιοπολιτική του πληθυσμού». Οι ίδιοι οι εργαζόμενοι αποτελούν αντικείμενα της επιστημονικής ορθολογικότητας, που εν προκειμένω προεκτείνεται πέρα από το πεδίο της στενώς εννοούμενης τεχνολογίας, για να περιλάβει τομείς επιστημονικής γνώσης και πρακτικής όπως η ιατρική, οι ψυχολογικές επιστήμες, η παιδαγωγική και η δημογραφία.

Όπως ισχύει και με την ίδια την τεχνολογία, είναι προφανές πως όλοι τούτοι οι επιστημονικοί λόγοι με τις αντίστοιχες πρακτικές δεν αποβαίνουν «εκ φύσεως» εις βάρος των εργαζομένων και των λαϊκών τάξεων εν γένει. Γι' αυτό άλλωστε και ο Foucault αναγνωρίζει στη νεότερη εξουσία έναν θετικό χαρακτήρα, δηλαδή κάτι που αποβαίνει και προς όφελος των εξουσιαζόμενων. Εξ ου και το γεγονός ότι τούτες οι επιστήμες και οι πρακτικές τους εφαρμογές ενεργοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο στους τομείς της αρμοδιότητας του κοινωνικού κράτους. Όσο όμως ο καπιταλισμός αποκαλύπτει ολοένα και περισσότερο το αληθινό του πρόσωπο, το όφελος για τις λαϊκές τάξεις μπαίνει σε δεύτερη μοίρα και οι ίδιες οι επιστήμες λειτουργούν με κύριο κίνητρο το κέρδος των καπιταλιστών. Και μάλιστα τούτο έχει βαθύτατες επιπτώσεις στο εσωτερικό των επιστημονικών λόγων και πρακτικών, δεν περιορίζεται στην έξωθεν εφαρμογή τους.

4. Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, και *Ιστορία της σεξουαλικότητας 1: Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.

Για παράδειγμα, η νεοφιλελευθεροποίηση της ιατρικής είναι μάλλον το πιο επικίνδυνο φαινόμενο της εποχής μας. Πρόκειται για μια περίπτωση της νεοφιλελεύθερης εκδοχής της βιοπολιτικής. Δηλαδή για το πέρασμα από τη βιοπολιτική του κοινωνικού κράτους στη βιοπολιτική του ανταγωνιστικού ατομοκεντρισμού. Το ανησυχητικό είναι πως ενώ, σύμφωνα και με τη φουκωική προσέγγιση,⁵ στο εσωτερικό της ιατρικής επιστήμης το κριτήριο της επιστημονικής αλήθειας ήταν η διαφύλαξη της υγείας και της ζωής του ασθενούς, τώρα, πάλι στο εσωτερικό της ιατρικής επιστήμης, το κριτήριο της επιστημονικής αλήθειας είναι η επίτευξη του μεγαλύτερου δυνατού προσωπικού οφέλους, δηλαδή του κέρδους, για τον γιατρό, τις ιδιωτικές κλινικές, τις φαρμακευτικές εταιρείες. Αυτό φάνηκε κυρίως την εποχή της πανδημίας του κορονοϊού. Τόσο η αρχική εμφάνιση και ραγδαία εξάπλωσή της, όσο και η τεράστια καθυστέρηση στην αντιμετώπισή της, οφείλονταν αποκλειστικά στην προτεραιότητα που είχαν δώσει στα επιστημονικά ερευνητικά προγράμματά τους οι φαρμακευτικές εταιρείες – ήτοι στο κέρδος και όχι στη θεραπεία.

Η πλήρης *πρακτική* αποσύνδεση της επιστημονικής ορθολογικότητας από τις οικουμενικές αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης, που στην περίπτωση της ιατρικής επιστήμης συνίσταται ακριβώς στην προτεραιότητα που δίνεται στο κέρδος έναντι της υγείας του πληθυσμού, αποκαλύπτει ότι ο σύγχρονος, ασύδοτος πλέον, δηλαδή ο γνήσιος καπιταλισμός βρίσκεται εφιαλτικά κοντά στον φασισμό και ως προς αυτό. *Και ο φασισμός στηρίζεται και στηριζόταν εξ αρχής στην επιστημονική ορθολογικότητα⁶ – τόσο στην ορθολογικότητα της τεχνολογίας όσο και στην ορθολογικότητα της πειθαρχικής εξουσίας και της βιοεξουσίας (όπως είδαμε,*

5. Βλ. Μισέλ Φουκό, «Αλήθεια και εξουσία», στου ιδίου, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987, ιδίως σ. 11-15.

6. Βλ. Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1986.

σύμφωνα και με τον Foucault). Ως προς την τελευταία, αρκεί να θυμηθούμε τα ιατρικά πειράματα στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Παρά τον εγγενή αυταρχισμό του καπιταλισμού, η αλήθεια είναι ότι, αν μείνουμε στο ιδεολογικό επίπεδο, δύσκολα θα βρούμε κοινά στοιχεία μεταξύ καπιταλισμού και φασισμού. Η ιδεολογία του κέρδους δεν συνδέεται άμεσα με τα ακραία εθνικιστικά και ρατσιστικά ιδεολογήματα του φασισμού και του ναζισμού. Η συσχέτιση καπιταλισμού και φασισμού θα πρέπει να λάβει κατ' αρχάς υπ' όψιν ότι ο καπιταλισμός είναι κυρίως οικονομικό σύστημα εξουσίας, ενώ ο φασισμός κυρίως ιδεολογικό. Και τούτο καθιστά τη συνύπαρξή τους ευκολότερη. Παρά την αντικαπιταλιστική ρητορική του, στην πράξη ο φασισμός ποτέ δεν απαρνήθηκε την καπιταλιστική οικονομία. Ίσα ίσα, στηριζόταν σε αυτή και τη στήριζε. Ας δούμε όμως πώς μπορούν να συνυπάρχουν αγαστά και στο ιδεολογικό επίπεδο, παρά τον ριζικά διαφορετικό χαρακτήρα των ιδεωδών τους.

Κατ' αρχάς τόσο ο καπιταλισμός όσο και ο φασισμός διακρίνονται από τα εξής ιδεολογικά χαρακτηριστικά:

- Διατηρούν απέχθεια για τις οικουμενικές αξίες του Διαφωτισμού.
- Απευθύνονται σε καθυποταγμένες λαϊκές μάζες.
- Στηρίζονται στο μίσος για την οργανωμένη μαρξιστική Αριστερά.

Από τα παραπάνω κοινά χαρακτηριστικά, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι τόσο ο καπιταλισμός ως ιδεολογία όσο και ο φασισμός είναι κυρίως αρνητικές ιδεολογίες. Στον καπιταλισμό αυτό φαίνεται ιδίως στο ότι το κέρδος προϋποθέτει εξ ορισμού τον ανταγωνισμό. Στον φασισμό, ο *ακραίος* εθνικισμός και ο *ακραίος* ρατσισμός που τον συναποτελούν –ιδίως ο δεύτερος– αναπόφευκτα του προσδίδουν έναν κατά βάση αρνητικό χαρακτήρα. Το μίσος για τους «άλλους» είναι αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει τον φασισμό ως ιδεολογία.

Εκεί που διαφέρουν είναι ότι η φασιστική ιδεολογία παραπέμπει σε κάποια συλλογικότητα. Πάλι κυρίως αρνητικά όμως. Το μίσος για τους άλλους ενώνει όσους μισούν τους (όποιους) άλλους. Και τούτη η –όντως σημαντική– διαφορά είναι, ωστόσο, αυτό που παρέχει τη δυνατότητα στον καπιταλισμό να *συμπληρώνεται* από τον φασισμό. Μια ιδεολογία, για να είναι αποτελεσματική ως άσκηση εξουσίας, πρέπει να παραπέμπει σε κάποια συλλογικότητα.

Ο φασισμός παρέχει στον καπιταλισμό τη δυνατότητα να συμπληρώνεται από μια αρνητική μεν ιδεολογία, η οποία όμως στηρίζεται ταυτόχρονα σε μια συλλογικότητα: στη *συλλογικότητα των υποκειμένων που μισούν*. Τα υποκείμενα που μισούν προσδιορίζονται ως συλλογικότητα από αυτούς τους οποίους μισούν – και εκεί φαίνεται η αρνητικότητα της ιδεολογίας. Κάτι που επίσης βολεύει τον καπιταλισμό ως προς τη χρησιμότητα της φασιστικής ιδεολογίας είναι ότι, ακριβώς επειδή τα αντικείμενα του μίσους, δηλαδή ο στόχος του μίσους είναι αρνητικός, είναι και εύκολα μεταβλητός, ανάλογα με τις περιστάσεις. Οι «κατώτερες φυλές», και ειδικότερα στην περίπτωση του ναζισμού οι Εβραίοι, ήταν ιστορικά οι πρώτοι αρνητικοί στόχοι του φασισμού.

Οι «κατώτερες φυλές» ως αρνητικός στόχος αντιστοιχούσαν πλήρως στην εποχή της αποικιοκρατίας. Αν ο φασισμός εμφανίστηκε πρώτα στην Ιταλία, αυτό ίσως οφείλεται στο ότι το μίσος ενισχυόταν από το γεγονός ότι στην Ιταλία κυριαρχούσαν προνεοτερικά στοιχεία που παρέπεμπαν σε προδιαφωτιστική αντιπαλότητα μεταξύ «φυλών»⁷ – και όχι στο δίπολο «πολιτισμένοι»/«απολίτιστοι» που χαρακτήριζε την ιδεολογία των ισχυρότερων αποικιοκρατικών χωρών που είχαν στενότερη ιστορική σχέση με τον Διαφωτισμό. Ούτως ή άλλως πάντως, μιλάμε για μια εποχή του 20ού αιώνα όπου ακόμη υπήρχε η

7. Βλ. Κύρκος Δοξιάδης, *Νεοφιλελευθερισμός και νεοτερική εξουσία: Καπιταλισμός, βιοπολιτική, ακροδεξιά, νήσος*, Αθήνα 2021, σ. 18-24.

αποικιοκρατία και προσδιόριζε αντίστοιχα την κατάσταση του καπιταλισμού εκείνης της περιόδου. Επί πλέον, μπορούμε να πούμε για τις πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες ότι μπορεί να ήταν πιο «κοντά» στον Διαφωτισμό και γι' αυτό να μην εκδηλώθηκε ο φασισμός ως τέτοιος στο εσωτερικό των κοινωνιών τους, αλλά υπήρχαν έκδηλα φασιστικά φαινόμενα στις γενοκτονίες που διέπρατταν στις αποικιοκρατούμενες χώρες.

Το ότι οι Εβραίοι ήταν ο αρνητικός στόχος του ναζισμού σχετίζεται με την ιδιαιτερότητα της γερμανικής ιστορίας, ιδίως από τον Διαφωτισμό κι έπειτα. Στη Γερμανία, κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, οι Γερμανοί φιλελεύθεροι είχαν κάνει μια «προσπάθεια» να ενσωματωθούν οι Εβραίοι, η οποία συνίστατο στο να πειστούν ότι πρέπει να γίνουν «κανονικοί άνθρωποι», δηλαδή να σταματήσουν να είναι Εβραίοι. Εκεί σταματούσε ο φιλελευθερισμός των Γερμανών όσον αφορά το θέμα των Εβραίων. Και στον βαθμό που δεν το δέχτηκαν, εντάθηκε αυτή η βαθιά προκατάληψη που λειτούργησε και ως το γενικότερο υπόστρωμα επί του οποίου κατάφερε να συγκροτηθεί και να κυριαρχήσει ο ναζισμός.⁸ Ο ναζισμός χρησιμοποιούσε τους Εβραίους ως προνομιούχους στην αντικαπιταλιστική ρητορική του,⁹ και αυτό βέβαια δυσχέρανε τη συνύπαρξή του με τον δυτικό καπιταλισμό στο ιδεολογικό επίπεδο – τόσο ο αντισημιτισμός όσο και η αντικαπιταλιστική ρητορική.

Παρ' ότι τούτο το βιβλίο δεν είναι ειδικά για την Ελλάδα, οφείλουμε να πούμε ότι ο ελληνικός καπιταλισμός ήταν πρωτοπόρος ως προς τη σύζευξη καπιταλισμού και φασισμού, καθ' ότι απαλλαγμένος εξ αρχής από τις δεσμεύσεις του Διαφωτισμού. Αναφέρομαι στην ελληνική (μεγαλο)αστική τάξη, στους Έλληνες (μεγαλο)καπιταλιστές. Ήταν αποπροσανατολιστική τελικά η διάκριση του Πουλαντζά μεταξύ «μετα-

8. Βλ. Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Abacus, Λονδίνο 1997, σ. 58-59.

9. Βλ. Δοξιάδης, *Νεοφιλελευθερισμός και νεοτερική εξουσία*, ό.π., σ. 22.

πρατικής» και «ενδογενούς» αστικής τάξης.¹⁰ Είχε παγιδευτεί και ο Πουλαντζάς (τουλάχιστον στο βιβλίο *Η κρίση των δικτατοριών*) στο ευρύτατα διαδεδομένο –σε όλες τις θεωρητικές και πρακτικές εκφάνσεις της Αριστεράς στην Ελλάδα– αντιιμπεριαλιστικό ιδεολόγημα που απέδιδε όλα τα «κακά», δηλαδή όλες τις τάσεις προς την Ακροδεξιά, στον ιμπεριαλισμό και σε όσους ντόπιους συνδέονταν άμεσα με αυτόν. Στην πραγματικότητα, οι Έλληνες βιομήχανοι (και μεγαλοεργολάβοι και μεγαλοκτηματίες) μάλλον ήταν πιο φανατικοί αντικομμουνιστές και πιο φασίστες από τους Έλληνες εφοπλιστές. Οι δεύτεροι δεν πολυνοιάζονταν για το τι συμβαίνει στην Ελλάδα ούτε ως ή άλλως. Τους πρώτους, ακριβώς επειδή ήταν «ενδογενείς», τους έκαιγε πιο πολύ να έχουν υπάκουες τις κατώτερες τάξεις με τον βούρδουλα του ελληνικού κράτους.

10. Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών: Πορτογαλία – Ελλάδα – Ισπανία*, μτφρ. Χριστίνα Αγγριαντώνη και Αποστόλης Αποστολόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα 1975.